

ДІАЛОГІЧНИЙ НАРАТИВ У ПРОЗІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Сірук В.Г.

Інститут філології та журналістики

Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

У статті з'ясовуються механізми наративної композиції історії. З погляду наратології мала проза Лесі Українки умовно розподіляється на такі групи: сюжетна проза, безфабульна художня проза, діалогічний і ліричний наративи. Акцентується на специфіці конструювання діалогічного наративу в оповіданні «Школа» письменниці.

Ключові слова: оповідання, наратив, фабула, сюжет, діалог.

Сучасне літературознавство активно послуговується наратологічним інструментарієм для аналізу художньої прози. Наратологія не є читанням й інтерпретацією окремих оповідей, вона має на меті дослідити природу самої оповіді як явища [8]. Наука про наративи оформилась наприкінці 60-х років ХХ століття. Фактично, етап накопичення відповідних знань нараховує достатньо тривалу історію і охоплює цілу множину теорій, пов'язаних із різноманітним дослідженням оповіді.

Наратив повідомляє про вигадану або реальну подію чи про ланцюг подій, створюючи центр структури – історію. За посередництвом історій ми конструємо себе як частину нашого світу. Коли ми входимо у вигаданий світ якоїсь історії, ми віримо у правдоподібність описуваного і робимо це навіть знаючи, що то тільки наративна модель світу. Наратив відображає індивідуальне знання про світ, водночас залежить від того культурного контексту, у межах якого він сформований. Наративи є одночасно моделями світу і моделями власного «я».

Кожен текст – цілісне впорядковане утворення, що передбачає перервність, перенесення явищ і інші способи організації сюжету, тобто виклад цих подій – розповідь (дискурс). Російські формалісти вперше засвідчили: якщо фабула – це *що* розповідається у творі, а сюжет – *як* розповідається, то поняття сюжету виявилось недостатнім, і в цьому *як* було виокремлено два аспекти. Перший – з'ясування особливостей структури розповіді, що стосується способу подачі й розвитку подій, про які йдеться, коли факти, ситуації, явища тощо викладаються лише послідовно, хронологічно чи акронологічно; другий – способи подачі цієї структури з погляду прямого чи непрямого діалогу письменника з читачем. А тому з'ясування механізму наративної композиції історії видається можливим та актуальним. З погляду сучасної теорії наративу людська здатність розповідати історії стає головним способом осмислення й упорядкування навколишньої дійсності. Із нею людина оформлює свій досвід, забезпечує його змістовність.

Особиста творчість Лесі Українки залежала від багатогранного специфічного бачення світу й утилилась не лише в ліричних та драматичних творах, але й у «малій» прозі. Леся Українка – майстерний оповідач коротких історій. У ґрунтовних працях Л. Кулінської, Т. Третяченко, Б. Якубського новелістика Лесі Українки студіюється з позицій цілісного аналізу твору: з'ясовуються обставини написання тексту, виникнення творчого задуму, тема та ідея, художні образи, сюжет і композиція, художні засоби, мова твору, його місце в літературному доробку письменниці [2; 6; 9]. Оповідання «Жаль», «Над морем» і навіть незавершене «Одинок» проаналізовані уповні саме через виразні сюжет і фабулу. Цікавими є розвідки, у яких новелістика студіюється з погляду психоаналізу, гендеру. Проте, деяким творам («Лист у далечинь», «Святий вечір!», «Мгновение», «Враги» та іншим) відводиться дуже мало дослідницької уваги. Напевне, тому що у текстах є недовомовленість, замовчування, уникання кінця, уривчастість, незавер-

шеність, які можна по-різному потрактувати. Отже, для відчитання глибини сенсів, рівнів сприйняття, актуалізації підтексту, віднаходження так званих опорних авторських точок, знаків «зустрічі» автора і читача у «малій» прозі Лесі Українки можна дослідити за допомогою наратології.

Прозові твори Лесі Українки вирізняються своєрідністю моделювання способів зображення і вираження, історія із чіткими сюжетними вузлами у текстах часто відсутня. Авторка не лише талановито володіла словом, але й зважала на питання читацького сприйняття тексту. З погляду наратології малу прозу Лесі Українки можна умовно поділити на такі групи:

1) *історія як сюжетна основа оповідань* («Жаль», «Одинок», «Над морем», «Приязнь», «Чашка», «Біда навчить», «Лелія», «Метелик»). Історія у цих текстах утворюється із низки подій в їхній хронологічній, причинно-наслідковій послідовності. Події забезпечують зв'язність тексту, оскільки кожна наступна з них логічно зумовлена попередньою. Це тексти із сюжетними вузлами;

2) *безфабульна художня проза* («Пізно», «Місто смутку», «Лист у далечинь», «Мгновение», «Святий вечір!»). У безфабульних текстах корелятивні зв'язки динамічних і статичних тверджень забезпечують логіку розгортання оповіді;

3) *діалогічні наративи* («Така її доля», «Розмова», «Враги», «Волинські образки. І. Школа») будуються за принципом діалогу: емоції й думки виявляються у мові персонажів. Мова діалогів будується не тільки логічно, але й обов'язково емоційно. У деяких прозових творах Лесі Українка зосереджується не на подієвості, а на словесній дії. Особливо важливими тут стають репліки. Авторка добирає фрази, наповнюючи їх глибоким змістом;

4) *лірична проза або ліричний наратив* («Голосні струни», «Сліпець», «Примара», «Штація», «Весняні співи»). Ліризм у такій прозі є пафосно-стильовою ознакою. У творах домінує піднесено емоційне, сердечне, схвильоване переживання події, явища. Авторка послуговується численними зображальними-виражальними засобами. Ліризм – найбільш «типове» для творчості Лесі Українки естетичне переживання дійсності.

Отже, наративність можна вважати вихідним пунктом у процесі пошуку своєрідності художньо-естетичної реальності. Для відчитання глибини сенсів, актуалізації підтексту, віднаходження так званих опорних авторських точок, знаків «зустрічі» автора і читача у «малій» прозі Лесі Українки можна скористатися методами наратології. Оскільки безфабульні, діалогічні і ліричні наративи менше проаналізовані, то саме вони потрапляють у поле зору дослідницької уваги.

Діалогічний наратив характеризується взаємодією кількох голосів, свідомостей чи світобачень, жоден з яких не об'єднує, не є вищим ніж інші. У діалогічному наративі, який протиставляється монологічному, погляди наратора, судження й навіть знання не утворюють остаточної обізнаності посередньому світу, що зображається, а є лише внеском посеред кількох інших [4, с. 36]. Б. Томашевський категорично

стверджував, що «новеда подається не в діалозі, а в розповіді», адже діалог – це прикметна особливість драматичного твору [5]. Для наративу обов'язковими будуть категорії причини та наслідку. Особливо важливим діалог виступає у драматичних творах, бо у них він – основне джерело інформації. В епічних полотнах діалоги персонажів доповнюються внутрішніми думками, авторською розповіддю.

Як відомо, становлення драматичного хисту Лесі Українки відбувалось через лірику і прозу. Авторка спершу більше уваги приділяє прозі, зокрема, прозовій мініатюрі, у якій уже відчутна драматична стихія. Роль діалогів у творах – особлива, навіть монологічний виклад (внутрішні монологи, невласне пряма мова) здебільшого діалогізований. Сконденсованість дії, відсутність розгалужених сюжетних ліній, не пов'язаних з основним сюжетом відступів, наближення авторської мови до сценічних ремарок – такі явні ознаки драматичного стилю Лесині прози. Невимовна етюдність і відкритість композиції, неоднозначність характерів, акцентуація на художній деталі, підтексті, паузі свідчать, що саме в прозі письменниці наблизилась не просто до драматичного роду, а до осягнень нової драми.

У нарисі «Школа» постають реальні події – безпросвітне становище сільської інтелігенції у другій половині XIX століття. Історія написання і друку нарису свідчить, що Леся Українка задумала написати цикл нарисів під назвою «Волинські образки» для українського громадсько-політичного журналу «Народ». «Се справжні образки з натури, сливе дописи, – писала вона М. Павлику 21. І. 1895 р., – тільки що мені не подобається форма кореспонденційна, то я собі їх писатиму в напівбелетристичній формі, так мені самій цікавіше...». Разом з цим листом письменниці надіслала перший нарис під назвою «Школа». У листі від 30. І. 1885 р. Леся Українка обіцяла М. Павлику надіслати ще один образок. Однак більше нарисів з цієї серії написано не було [7, с. 543]. Нарис – це жанр, що швидко реагує на події дня, твір на суспільно-політичну тематику, у якому зображено дійсні факти, події й конкретних людей, він позбавлений чіткої завершеної фабули, обов'язкової для новели, притаманної оповіданню [3, с. 96]. Текст відповідає усім вимогам жанру. Убоге повсякдення сільської вчительки відтворене у «формах самого життя»: у її домівці *«голі стіни, полулана стеля і ще більше полулана груба, біля груби ослінчик з кухлем і мискою до умивання, потім шафка маленька, під другою стіною стіл... скриня та відомі вже стільці, та от і все»*. Непривітною, непривабливою постає шкільна кімната: *«неможена, з нерівною долівкою, така ж сама полулана, тільки хіба ще гірше, як і хата учительки, посеред неї ряди шкільних лавок, в кутку чорна дошка, з слідами крейди, в кінці хати стіл, за ним стілець, а над стільцем прибіта на стіні межі двома тьмяними вікнами чимала географічна карта, стара і немов закурена»* [7, с. 127–128]. Щоб представити обставини, важку долю сільської інтелігенції, Леся Українка хоч і вказує приблизне місце подій («верстов за двадцять від Луцька»), але не називає ім'я героїні. Дівчина – типова представниця свого соціального прошарку. Авторка не дає (бодай фрагментарної) характеристики її оточення в дитинстві, виховання, раннього життя, а зосереджує увагу на її теперішньому безвольному становищі: *«...ту-тешній піп не гірший від других, він собі старий, то хоч сидить тихо, притім досить добродушний. Я його онуків учу і за те обід у нього маю»* [7, с. 128]. Отже, реальне місце подій, конкретні реалії, достовірність побуту – все це змальовано як типові обставини відповідно до тих ознак реалізму, які будуть сформульовані науковцями сучасності – реальність, життєподібність, типовість. Проте описовість (а значить схематичність) ніколи не була ознакою творчої манери Лесі Українки. Як відомо, реалістичні твори зображують вплив суспільних обставин на характер

і долю героїв (у творі це відсутнє). У реалістичних творах другої половини XIX століття найчастіше постає покривджена, зганьблена, упосліджена людина, яка не здатна боротися із суспільними негараздами. Леся Українка у своїй творчості віддавала перевагу моральному самовдосконаленню людини, відстоювала принцип вільної особистості. Отже, твір не можна трактувати лише як реалістичний, бо це суперечило б Лесиному світовідчуттю, неоромантичному стилеві, визначальною рисою якого є спроба подолати протистояння конфліктно непереборних опозицій – ідеалу й дійсності – завдяки могутній силі волі зробити сподіване, можливе дійсним, не опускаючи цього можливого до рівня інертного животіння. То хіба не про інертне животіння сільської вчительки нарис «Школа»? Взагалі, Леся Українка вважала реалістичний спосіб «фотографувати» докільля «зниження свого хисту», закликала боронити «прапор модернізму» і не «зречтисся прапора новоромантичного». Чи відбулося це зречення у нарисі? Постає у творі набуває безпорадно стражденного вигляду. Картина вражає не так гіркою долею сільської вчительки, яка змушена «викручувати» гроші у попа, затуляти розбите вікно подушкою, терпіти величезну калюжу перед школою, навчати дітей у вогкій, холодній школі, а швидше втратою волі до життя. У тому, що розповідає я-оповідач, проступає людина, яка втратила вітаїстичну силу, здатність опиратися несприятливим обставинам. Звичайно, тут міститься частка гіркої екзистенціальної правди. Достоту вбивчий песимізм у творах П. Грабовського, Б. Грінченка і інших письменників засвідчує одне із завдань народницької доктрини – показати безпросвітне становище «маленької» людини у тогочасних умовах. Своєю збірку «Під хмарним небом» Б. Грінченко представив так: «Невесела книжка, журба та сум... Не повеселить така книжка, хіба засмутить читача!» [1, с. 581]. У другій половині XIX століття перехід до глибокого песимізму зумовлювався народницькою моделлю мистецтва. Вона містила у собі концептуальну векторність, окреслену утилітарними потребами соціальної дійсності та позитивістським світобаченням, що вимагали передовсім однозначних формул, позбавлених будь-яких естетичних, художніх ознак. Таке популяризаторське письмо не має нічого спільного з неоромантичною концепцією Лесі Українки.

Отже, чи варто шукати у нарисі «Школа» підтексту, чи сприймати твір як такий, у якому автор співчуває своєму героєві? Якою є авторська позиція щодо художньої та об'єктивної дійсності, першоадаж? З позицій неоромантизму Леся Українка викриває песимізм, внутрішнє сум'яття молоді вчительки, хоча не подає будь-яких коментарів, пояснень, не виказує свого ставлення. Натомість ніби відсторонено оповідає про несуттєві деталі, дрібниці побуту, які й покликані активізувати судження читача. Поламаній стілець з трьома ногами, убога оселя, не прикрашена жодною гілочкою, квіткою (а дія відбувається у другій половині квітня – *зауваження наше*. – С. В.), порожня сулія у шафі, яка дісталась від попередника-п'янички, – усе це видими подробиці, які фіксує і передає я-оповідач, бо саме вони повинні розкрити неспроможність сільської вчительки опиратися буденщині. Але у тексті є фраза, яка свідчить про намагання дівчини подолати слабкодушність: *«...ще той спів чимало часу займає»*.

– *Який спів? ти їх співати вчиш?* – спитала я, *вже зовсім дивуючись, бо до тієї пори не чула, щоб моя товаришка співала, а тим більше, щоб могла ще й інших вчить»*.

– *Та вчу, церковного співу»*.

Попри це дівчина задовольняється малим, програма в школі найпростіша: *«щоб навчилися читати, писати без великих помилок, головно в букві ять, та лічби трохи...»* [7, с. 129]. Водночас я-оповідач зауважує, що у класі є й прогресивна література, яка не вивчається учнями. Остання фраза *«порожня*

школа, порожня хата і порожня сулія zostалися чекати нового вчителя» дає зрозуміти, що окрім матеріальних нестатків (відсутність мила, бодай хліба у хаті) присутнє убозтво душі, невитравний песимізм, апатія, байдужість інтелігентки. Для свого нарису Леся Українка майстерно дібрала дуже вдалу форму викладу – діалог я-оповідачки, спостерігачки (молодої панночки) із подругою, яка живе і працює у селі. Читач повинен сам зробити висновки.

Отже, образ сільської вчительки, виведений у прозі Лесі Українки, абсолютно відмінний від вольових, сильних особистостей її драматичних творів. Цікаво, що у 1884 і 1886 роках (тобто майже одночасно із Лесиним нарисом) з'явилися оповідання Б. Грінченка «Екзамен», «Непокірний», у яких постають образи сільських учителів. Олексій Петрович, «молодий, що тільки перший рік учителює, вчитель» готується до екзаменування своїх учнів членом шкільної ради. До цієї події вчитель власноручно причепурює школу: «...порався коло пообпадалих шпарун на стінах та на грубі і, закотивши рукава за лікті, щиро прилазував рудою й білою глиною, зовсім незважаючи на те, що така праця анітрохи не відповідала його вчительським обов'язкам... Та й учительському стільцеві, що якося випадком, мабуть, потрапив до школи, треба було лікаря, і вчитель довго працював, силкуючись, щоб замість трьох було в його чотири ноги...» [1, с. 241].

Автор викриває тупість, малоосвіченість екзаменатора. Водночас при перевірці знань учнів з'ясовується, що вчитель добре підготував школярів: вони знають «арифметику», уміють читати російською мовою байки Крилова. Життєвою правдою про безправність учителя, важке становище школи відзначається оповідання «Непокірний». Сільському начальству не подобалося, що вчитель розмовляє «по-мужичому», «сам собі варить їжу же й у

гурті з тими школярами, що ночували в школі», «випускав школярів погратись, дурів, як маленькій, гуляючи з їми у м'яча... ходив по лісах та луках, збирав якісь квітки, камінці і всяку таку дурницю...». Окрім цього вчитель справді вирізнявся непокірністю, настирливістю, заповзятістю: «замість, щоб удовольнятися з двох поламаних лавок, що дала волость школі, і заліплювати побиті шибки папером, він намагався, щоб йому пороблено нові парти, засклєно вікна і навіть щоб покращено стару класову таблицю... і як волость, звісно, не зважила на такі його кумедні домагання, то він насмілювався написати про це до земської управи, додавши, що гроші, від громади призначені на школу, лежать по кишенях у волосних і не вживаються на що треба» [1, с. 321]. Переслідуючи вчителя, сільські урядник, старшина і писар складають на нього донос, у якому йшлося, що «сам г-н учитель нимало в школі не учит, а лиші займається припандою і книжки мислей безбожних розширяєт і разньє рєчи относительно против властей...» [1, с. 331]. Після такого наклепу вчитель змушений був шукати нового місця. Активність, життєва енергія, сила характерів персонажів-учителів Б. Грінченка дисонують із вповорєністю сільської вчительки із нарису Лесі Українки.

Отже, у прозі Лесі Українки існують такі нарративи, в яких частково присутні репліки наратора, тексти змонтовані з розмовних блоків персонажів. У такому випадку перед читачем постає нарратив (розповідання) не як структура, у якій вагомими будуть часова послідовність, минулий час, причинно-наслідкові зв'язки, а процес, акт, обмін між двома сторонами. Діалог характеризується короткими висловленнями, використанням неповних і невикінчених речень, а також відносною простотою синтаксичної будови його частин.

Список літератури:

1. Грінченко Б. Твори: У 2 т. – К.: Вид-во Акад. наук. УРСР, 1963. – Т. 1. – 603 с.
2. Кулінська Л. Проза Лесі Українки. – К.: Вища шк., Вид-во при Київ. ун-ті, 1976. – 176 с.
3. Літературознавча енциклопедія: У 2 т. – Т. 2. / Авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. – К.: Академія, 2007. – 624 с.
4. Ткачук О. Наратологічний словник. – Тернопіль: Астон, 2002. – 173 с.
5. Томашевский Б. Теория литературы. Поэтика: Учеб. пособие. М.: Аспект-Пресс, 1999. – 334 с.
6. Третяченко Т. Художня проза Лесі Українки: Творча історія. – К.: Наук. думка, 1983. – 288 с.
7. Українка Леся. Збір. тв.: У 12 т. – Т. 7. – К.: Наук. думка, 1976. – 567 с.
8. Шмид В. Нарратология. – М.: Языки славянской культуры, 2003. – 312 с.
9. Якубський Б. Леся Українка-белетрист // Українка Леся. Твори. – Т. 10. Проза. – Х.: Книгоспілка, 1929. – 298 с.

Сирук В.Г.

Институт филологии и журналистики

Восточноевропейского национального университета имени Леси Украинки

ДИАЛОГИЧЕСКИЙ НАРРАТИВ В ПРОЗЕ ЛЕСИ УКРАИНКИ

Аннотация

В статье рассматриваются механизмы нарративной композиции истории. С точки зрения нарратологии прозу Лесю Украинку можно условно распределить на такие группы: сюжетная проза, безфабульная проза, диалогический и лирический нарративы. Акцентируется на специфике конструирования диалогического нарратива в рассказе «Школа» писательницы.

Ключевые слова: рассказ, нарратив, фабула, сюжет, диалог.

Siruk V.G.

Institute of Philology and Journalism Lesya Ukrainka Eastern European National University

DIALOGIC NARRATIVE IN PROSE LESYA UKRAINKA

Summary

This paper investigated the mechanisms of narrative composition history. In terms of narratology Lesya Ukrainka prose was conditionally divided into the following groups: narrative prose fiction not fable, dialogical and lyrical narratives. The attention to the specifics of constructing dialogic narrative story "School" writer.

Keywords: story, narrative, plot, plot, dialogue.